

**«ՆԱՐԵԿԱՅԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ»
(28-29 հոկտեմբերի, 2016)՝**

ՆՎԻՐՎԱԾ ՀՐԱՉՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ

ԺԱՆՊԻԵՌ ՄԱՀԵ

ՀՐԱՉՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԸ ԵՎ ՆԱՐԵԿԱՅԻԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Նարեկ, Խոսրով Անձեազի, Փիլոն, նորալատոնականություն, խորհրդապաշտություն, արտասուք, ինքնախոսություն, խոստովանություն:

Բոլորս ծանոթ ենք Նարեկի վսեմաբան նախերգանքին. «Ձայն հառաչանաց հեծովեան ողբոց սրտից աղաղակի / Քեզ վերընծայեմ, տեսողդ գաղտնեաց ...» (Մատեան, Ա, 1)¹: Բայց թերևս պակաս հայտնի են Մատեան-ի վերջին խոսքերը. «Ամենայնիւ մահացեալ հոգիս մարմնովս մեղաց՝ / Շնորհաւր Քո, գթած, ի Քեզ զարացեալ՝ Քե նորոգեցայց, / Զատեալ ի մեղաց անմահ կենդանութեամբ՝ / Ի յարութեանն արդարոց» (Մատեան, ՂԵ., 3):

Ահա այս բառերն են ուզում արտասանել այսօր և այստեղ՝ Մատենադարանի սրբավայրում, լուսահոգի ակադեմիկոս Հրաչյա Թամրազյանի երանաշնորհ հիշատակին: Վերջին 50 տարիների ընթացքում եղել են, անշուշտ, մի քանի ականավոր նարեկագիտագետներ, որոնց անունները կարոտով են ոգեկոչում՝ Պարույր Սեակ, Մկրտիչ Մկրյան, Վազգեն Գևորգյան, Լևոն Մկրտչյան, Արշալույս Ղազինյան, Պողոս Խաչատրյան և ուրիշներ: Բոլորի աշխատանքներին, երբեմն էլ անձնական օգնությանը, պարտական են զգում:

Սակայն 1980-ական թվականներին, Հրաչյա Թամրազյանի առաջին գրվածքները կարգալիս, իսկույն խանդավառվեցի և միանգամից գտա վաղուց ծագած իմ բոլոր հարցադրումների հստակ պատասխանը: Ինչպե՞ս կարող են բացատրել այս հանկարծագրուտ շլացումը: Այն ժամանակ արդեն քաջածանոթ էի Մատեան-ին, տոգորված էի բանաստեղծի խոսքով, նրա շնչով, բայց դեռ չէի վերծանել երկի կառուցվածքի և էության առեղծվածը:

Չէի հասկանում, թե որտեղից է ծագել Նարեկը, որ ժամանակին է պատկանում, կամ ինչու է երևան եկել X դարի Վասպուրականում: Չէ՞ որ հեղինակը

¹ Մատենան հղումներն արված են ըստ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան Ողբերգության, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985:

խոսքն ուղղում է ոչ թե հատուկ հայերին, այլ «առ ամենայն հասարակ տնկեցեալ յերկրի ազգ բանականաց» (Մատեան, 3, 2), այսինքն բոլոր հողածին մարդկանց, նույնիսկ ֆրասիացիներին: Բացի այդ բանաստեղծը ոչ միայն իր ժամանակակիցների մասին է մտածում, այլ նպատակ ունի խոստովանել բոլոր մարդկային մեղքերը՝ «Ի սկզբնահայրն սկսեալ մինչև ի սպառումն ծննդոց նորա» (Մատեան, ՀԲ., 1), այսինքն՝ Ադամից մինչև այն սերունդները, որ պիտի ապրեն մեզնից հետո գալիք հազարամյակներում:

Ահա այդպիսի նպատակներ ունեցող Մատեան-ը կարծես թե չի կարող մեկ վայրի և մեկ ժամանակի արգասիքը հանդիսանալ: Հազիվ թե հնարավոր լինի վերագրել այն մեկ մարդկային հեղինակի: Ավելի շուտ, թվում է, այն երկնքից ընկած մի աստվածային հայտնություն է: Բայց ինքը՝ Գրիգոր Նարեկացին, թույլ չի տալիս մեզ այսպիսի սրբապիղծ վարկած ընդունել, որովհետև բազմիցս ինքն իրեն է նկարագրում «յետին բանահիւսաց և կրտսեր վարժապետաց» (Մատեան, յիշատակարան), գիրքը հորինելիս «տխրատեսակ մրով» (Մատեան, ԼԴ., 10), այսինքն մթնագույն, տխուր թանաքով:

Զգիտեի, թե ինչպես լուծեմ այս սֆինքսային հանելուկը, երբ կարդացի Հրաշյա Թամրազյանի հոդվածները Անանիա Նարեկացու ստեղծագործությունների, հատկապես ԽՐԱՄ-ների մասին: Ակնհայտորեն մեկ հազարամյակից ի վեր մոռացված այդ քերթողական գլուխգործոցների վերագտնվելը պատմական շղթայի կորսված օղակն էր բերում Մատեան-ի ծնունդը հետազոտելու համար:

Տարիների ընթացքում Թամրազյանը կառուցել է երեք գրքից բաղկացած եռամուտ մի կոթողային դարպաս, որի շնորհիվ մատչելի է դառնում միջնադարյան Հայաստանի գլխավոր գրական և հոգևոր դրախտը՝ Նարեկյան դպրոցը:

Բոլորս գիտենք, որ Վասպուրականը եղել է Ուրարտուի և հայ ժողովրդի իսկական օրրանը: Ե՞րբ է Հայաստանն այդ օրրանը կորցրել: Կարծում եմ հնում, համենայն դեպս՝ Առաջին Աշխարհամարտից շատ ավելի վաղ: Այդ հարցում, ըստ երևույթին, վճռական դեր է խաղացել 1210 թ. Իվան էրկայնաբազուկի՝ Խլաթում կրած պարտությունը: Եթե Զաքարյաններին հաջողվեր այն ժամանակ հարավային Հայաստանը ազատագրել մահմեդական լծից, հետագա դարերի ընթացքում Վասպուրականի ճակատագիրը լրիվ տարբեր կլիներ: Վանքեր ու եկեղեցիներ կվերակառուցվեին, այլազգիները կթուլանային, հայ բնակչությունը կամրապնդվեր:

Ներկայումս ցեղասպանության հետևանքով հայերի մասին հիշողությունն ամբողջովին ջնջվել, արմատախիլ է արվել Վանա լճի ափերից: Նարեկավանքից ոչ մի քար չի մնացել: Առտեր կղզու անունը մոռացության է մատնվել. այսօրվա բնակիչներն այն Kuş adası են անվանում: Բայց Թամրազյանի աշխատասիրությունների հիման վրա նյութապես անհետացած Նարեկյան դպրոցը մոտիկ ամբողջապես պահպանել ենք: Ներքուստ ենք ճանաչում նրա առօր-

յա կյանքը, նրա վարդապետների անունները, երկերը և դպրությունը: Հրաշա Թամրազյանի ղեկավարությամբ այդ բոլորը հավաքվել, հրատարակվել է Մատենագիրք Հայոց մատենաշարի Ժ և ԺԲ հատորներում:

Թամրազյանը երեք գիրք է նվիրել այդ հոգևոր ժառանգությանը՝ Անանիա Նարեկացի (1986 թ.), Նարեկյան դպրոցը (1999 թ.)² և Գրիգոր Նարեկացին և նորավատոնականությունը (2004 թ.): Նրա անցած մտավոր ճանապարհ, ըստ իս, բաժանվում է երկու հանգրվանի: Մի կողմից նկարագրվել են Նարեկավանքի պատմական շրջանակը, մտավորական մթնոլորտը, ուսման ընթացքը, բաբունապետների մեթոդներն ու վարդապետությունները: Մյուս կողմից վերլուծվել են խոսքով Անձեացու և Անանիա ու Գրիգոր Նարեկացիների երկերի առնչությունները հայոց նախորդող մատենագրության հետ՝ հատկապես նորավատոնական գաղափարների տեսանկյունից:

Հավանաբար, Գրիգոր Նարեկացին ավելի սերտ և հաճախակի շփումներ է ունեցել Անանիա վանահոր, քան խոսքով Անձեացու հետ: Սակայն բանաստեղծը ամենամեծ ուշադրությունն է դարձրել իր հոր՝ խոսքովի գրվածքներին, ոչ միայն Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցւոյ քառագույթեանց և աղաւթից երկին, որի հիշատակարանը հենց ինքն է գրել³, այլև, ըստ երևույթին, խրատական գրվածքներին⁴:

Մատենան-ի մի քանի հիմնական հատկանիշ ակներևաբար բացահայտում է խոսքովի ազդեցությունը: Նախ և առաջ՝ ինչպես և խոսքովը, Գրիգորը համարձակություն է ունեցել «առ Աստուած խաւսութիւնն, և որպէս Մովսէսն յԱստուծոյ տեսութիւնն ոգւով»⁵:

Երկրորդ՝ Նարեկացին հորից է սովորել աղոթել «արթուն մտաւք և անգբաղ խորհրդով և կատարեալիմաստ հոգով»⁶: Ուստի և Մատենան-ի գրեթե բոլոր գլուխները վերնագրված են «(...) նորին հսկողի (...) ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ»:

Երրորդ՝ արթուն մնալու համար անհրաժեշտ է ազատվել անգիր արած աղոթքներից, մեքենայաբար կրկնվող ձևաբանություններից: Հետևաբար, պետք է հրաժարվել մարգարեների, Քրիստոսի և առաքյալների բառացի մեջբերումներից՝ նրանց խոսքերը իսկապես յուրացնելու համար, բացահայտելով դրանք նոր բառերով և իսկույն անցնելով սրտի խոսքին և լուռ, անխոս խոկման:

Օրինակ, որպես աբեղա Գրիգոր Նարեկացին Սաղմոսարանն անգիր գիտեր: Հետևաբար Մատենան-ի Կ.-ԿԱ. գլուխներում բանաստեղծը ավելորդ է համարում մեկ սաղմոսի կես տնից ավել մեջբերել: Այդքանը բավական է

² Գրիգոր երկրորդ հատորը լույս է տեսել 2016 թվականին:

³ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հ., Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 227:

⁴ Զ. Թամրազյան, Նարեկյան դպրոցը, հ. 1, Երևան, 1999, էջ 52-67.

⁵ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հ., Ժ դար, էջ 226, §§ 608-609:

⁶ Նույն տեղում, Հայոց, Ժ հ., Ժ դար, էջ 225, § 603:

մնացածը վերհիշելու համար. «Զի՞արդ թէ՛ խորտակեսցին բազուկը մեղաւորի և շարի — և զայլն որ զկնի» (Մատեան, Կ. ,1): Անշուշտ, վանականները շարունակում էին արտասանել Դավթի երգը, բայց ինքը՝ Գրիգորն արդեն սլացել էր դեպի երկնքի բարձունքները կամ սուզվել էր իր սրտի խորքը՝ «զգայութեանց խորհրդակիր սենեկի» (Մատեան, Ա., 1): Ահա այս արվեստը, նա, անկասկած սովորել էր Անձեակցու մեկնություններն ընթերցելով:

Հայտնի է բոլորիս, որ Մատեան-ի գրեթե բոլոր գլուխների վերնագրի առաջին բառն է «վերստին», և կամ «վերստին յաւելուած կրկին հեծութան»: Ընթերցողի համար այս մակբայը խիստ վհատեցնող է: Ստուգաբանությունից ելնելով «վերստին» այլ նշանակություն ունի քան «նորից», «կրկին», «դարձեալ» և այլն: Սիգիփոսյան աշխատանքի արձագանգը կարծես լինի այն: Մատեան-ի մեկ աղոթք կարդալուց հետո, սկսում ես հույս փայփայել, թե տեղ ես հասել, շոշափելի արդյունք կտեսնես, չէ՞ որ Սիգիփոսի պես՝ զղջման և ապաշխարության ճնշող ծանրությունից քար ես բարձրացրել սարի գագաթ: Բայց հազիվ տեղ հասած՝ «վերստին» բառին զուգընթաց, քարը ներքև է գլորվում, և ամեն ինչ պետք է սկզբից կրկնել: Հնարավոր չէ շտալ այն հարցը, թե քանի՞ անգամ և մինչև ե՞րբ է այդպես լինելու:

Ինչու՞ Մատեան-ն ունի 95 գլուխ և ոչ 100 կամ 1000: Կողմնորոշվելու համար պետք է դիմել Անանիա Նարեկացուն՝ Հրաշյա Թամրազյանի հայտնաբերած, մեկնաբանած և հրատարակած *Խրատ-ներին*: Անկասկած, որպես առաջնորդ և վանահայր, Անանիան անընդհատ խրատներ էր տալիս Նարեկի վանականներին: Բայց իրեն՝ խրատատուին, ո՞վ կարող է խրատել: Աստված անշուշտ՝ Քրիստոսի և Սուրբ Հոգու ձայնով: Սակայն մարդը ստեղծվել է ըստ Աստծո պատկերի, այսինքն՝ անձնիշխանությունից օժտված: Ուրեմն, Անանիայի խրատներն ուղղված են եղել ոչ միայն ուրիշներին, այլև հենց իրեն:

Հետևաբար, *Խրատ-ները* կարելի է համեմատել Օգոստինոսի Soliloquia-ների, այսինքն՝ «ինքնախոսությունների» հետ, որոնցում նրա միտքը կամ ոգին ինքն իր հետ է խոսում, հաստատելով սրտի դարձը և որոնելով ճշմարտությունը:

Խրատներում նույնպես, Անանիան հորդորում է ինքն իրեն երևան հանել մտքի լուռ ձայնով, խալտառակել անցավոր աշխահիս պատրանքներն ու ստեղծել: «Յորժամ լինի քեզ նստել / յուտել և յըմպել և յուրախանալ, / դու զայն ած զմտաւ, / թէ ահաւասիկ յառնեմք և փառս տամք, / և անցանէ ուրախութիւնս: / Եւ յորժամ տեսանես մարդ փառաւոր, զարդարուն, / դու զայն ած զմտաւ, / թէ ահաւասիկ վախճանի և ի հող դառնայ»⁷:

Ինչպես իրավացիորեն բացատրել է Թամրազյանը, այս խոկումների կամ ներքին խոսակցությունների նպատակն էր զղջման արտասուք առաջ բերել: Բոլորս դրանցից լավ պաշտպանվել գիտենք՝ մեր սրտի կարծրությունից,

⁷ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հատոր, Ժ դար, էջ 351, §§ 23, 24:

այսինքն՝ եսասիրության կեղևով կամ ավելի ճիշտ ասած՝ զրահով: Սակայն եկե՛ք պատկերացնենք ամենաքարսիրտ մի մարդու, ասենք՝ մի դաժան արքայի կամ բռնակալի, որը հազարավոր անմեղ զոհերի բանտարկել կամ սպանել է տվել... և նրան կյանքում գոնե մեկ անգամ, մի այնպիսի դառը վիշտ կամ սարսափելի փորձանք է պատահել, որից նա երբեք չի մխիթարվել: Վերքը կիսով չափ մոռացված է, բայց սպին դեռ կա, լրիվ չի բուժվել, անջնջելի է: Ուստի և եթե պատահաբար հիշեցնենք այդ մարդուն իր կրած ցավը, նա անպայման պետք է լա: Ահա ներքին ամրոցն այդպես բացելով, հնարավոր կդառնա նրա սրտի կարծրությունը մեղմել և ուղղորդել նրան դեպի զղջում: Այդ նպատակին հասնելու համար նրան պետք է բյուրավոր մտապատկերներ ցույց տալ, և թերևս գրանցից մեկը ցավագին հուշեր արթնացնի:

Նույն մեթոդին է դիմում նաև Գրիգոր Նարեկացին: Մատյանի 8-րդ և 9-րդ գլուխներում բանաստեղծը խոսքն ուղղում է ոչ թե Աստծուն, այլ սեփական հոգուն. «Եւ արդ, զի՞նչ գործեսցես, անձն իմ կորուսեալ, / կամ ու՞ր թաքիցես, կամ զիս՞րդ ապրեսցես, / կամ ո՞րպէս ելցես ի մեղացդ բանտէ (...)» (Մատեան, Ը., 1): Բանտի պատերը քանդելու համար, պետք է մեղավոր հոգուն բառերով քարկոծել. «Եւ վասն զի եդի զքեզ նպատակ / հանդէպ երեսաց տեսութեան մտացս, / անձն իմ անպիտան, / վիմաւք ձգելոց արձանաց բանից (...)» (Մատեան, Թ., 3):

Ինչ խոսք, քարերի պես նետվող բառերը ոչ թե վերացական խոսքեր են, այլ մտապատկերներ: Սրանք հայելու պես արտացոլում են մեղքից այլանդակված հոգու դիմագծերը. «Զի՞նչ աւրինակ առ այս քեզ նմանագույն և յարմարական / աստանաւր եդից, անձն իմ պարտավոր» (Մատեան, Բ., 1): Հետևաբար, ոչ թե լոկ բառերով, այլ պատկերներով է Գրիգորը քարկոծում իր հոգին, Անանիայի և Ուսէ մարգարեի խրատներին հետևելով. «Առէ՛ք ընդ ձեզ բանս, ասէ Ուսէէ, / և դարձարու՛ք առ Տէր Աստուած ձեր, / եւ ասացէ՛ք ցնա՛ կարող ես թողուլ զմեղս» (Մատեան, ԻԸ., 4):

Հայտնի է, որ Օգոստինոսը Soliloquia-ն գրել է իր դարձից քիչ հետո՝ 386 թվականին, իսկ դրանից 11-13 տարի անց, այսինքն 397-400 թվականներին, հորինել է Confessiones՝ խոստովանություններ, խոսքեր առ Աստված: Նմանապես, Գրիգոր Նարեկացին նախ ներշնչվել է Անանիայի խրատական մենախոսություններից, իսկ հետո վերածել դրանք Աստծուն ուղղված ճառերի և աղոթքների:

Անանիայի աղբյուրների շարքում Հրաչյա Թամրազյանն իրավամբ հիշատակում է Մեսրոպ Մաշտոցին, հատկապես նրա շարականը. «Զղջման իմոյ զարտասուս / Անկանեմ առաջի Քո՛ւ Քրիստոս»⁸: Կարելի է ավելացնել Կորյունի վկայությունը. «... եւ առաւել աղաւթս մշտնջենամբունչս և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած և արտասուս անդադարս» (Կորյուն, Վարժ Մաշտոցի, V):

⁸ Հ. Թամրազյան, Անանիա Նարեկացի, կյանքը և մատենագրությունը, Երևան, 1986, էջ 298:

Ինչ վերաբերում է զղջման արտասուքին, պարզ է, որ Անանիա Նարեկացին և Մեսրոպ Մաշտոցը կիրառել են եվագր Պոնտացու խրատները, որոնք մեջբերվում են «Յաղագս զղջման և արտասուաց» երկում. «Յորժամ խորհուրդք պատերազմողին ի վերայ քո եկեսցէ, դու ընդդեմ ախոյանին զտէգ արտասուացն ուղղեսցիր»⁹: Այսպիսով, Հրաչյա Թամրազյանի կազմած՝ Անանիա Նարեկացու Խրատագրի քննական բնագիրը հնարավորություն է տալիս վերագտնել Նաւեկի արմատները հայոց ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության մեջ:

Աստծո ճանաչողության երկու ճանապարհ կա: Առաջինը՝ սրտինը կամ արցունքներինը, միստիկական, խորհրդապաշտական բնույթ ունի: Այն հենվում է նախ և առաջ աստվածաշնչային և հայրաբանական աղբյուրների վրա: Երկրորդ ճանապարհը փիլիսոփայական է: Այն օգտվում է «արտաքին» հեղինակների երկերից և ամենից շատ տարածված է եղել XI դարում հյուսիսային Հայաստանում, հատկապես Սանահնա վանքում, ինչպես տեղեկանում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի Սարգիս վարդապետին հղած թղթից¹⁰:

Թամրազյանի հետազոտությունների շնորհիվ գիտենք, որ Անանիա վանահայրը ծնվել է Այրարատում և Արշարունիքից եկել է Ռշտունիք՝ Նարեկավանքը հիմնարկելու համար: Հետևաբար, Նարեկյան դպրոցն օժտված է հետևյալ առանձնահատկությամբ. այն միավորում է հարավային Հայաստանի միստիկական և հյուսիսային Հայաստանի փիլիսոփայական մոտեցումները:

Վերջինս Թամրազյանը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է նորալատոնականությանը նվիրված իր գրքում: Նա ցույց է տվել, որ Գրիգոր Նարեկացին մշտապես հիմնվել է Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Դիոնիսիոս Արեոպագացու և Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի վրա: Սրանք մեջբերելով, Թամրազյանը նկարագրել է քրիստոնյայի հոգևոր մահը՝ ազատագրումը կրքերից և նրա աստվածացման փուլերը, որոնք արտացոլված են Մատեան-ի ընդհանուր կառուցվածքում: Այդ վերլուծությունները անժխտելի են և նոր լույս են սփռում Նարեկյան դպրոցի գրական ստեղծագործության վրա:

Իմ կողմից կցանկանալի ավելացնել մի դիտարկում: Նորալատոնականությունը հեթանոսական ծագումով փիլիսոփայություն է: Սակայն, չպետք է եզրակացնել, որ այն ընդունելով, Գրիգոր Նարեկացին շեղվել է աստվածաշնչյան և քրիստոնեական ավանդույթներից: Իրականությունն ավելի բարդ է: Վերջերս Օլգա Վարդապարյանը Փիլոնի հայերեն թարգմանության մասին ուշագրավ հոգված հրապարակեց¹¹: Դրանում շեշտվում է երեք կարևոր կետ. Ա) ըստ

⁹ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հ., Ժ դար, էջ 395, § 243:

¹⁰ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս, «Թուղթ և չափաբերական», Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ դար, ԺԶ հատոր, Երևան, 2012, էջ 329-330՝ «Առ վարդապետն Սարգիս» 50 (ԻԱ):

¹¹ O. Vardazaryan, "The 'Armenia Philo': A Remnant of An Unknown Tradition," in *Studies on the Ancient Armenian Version of the Philo's Works*, eds. S. Mancini-Lombardi, P. Pontani, Brill: Leiden & Boston, 2011, էջ 191-216.

Փիլոնի հայերեն լուծմունքներին՝ եբրայեցի գիտնականը ծանոթացել է սուրբ Պետրոսի հետ, մկրտվել է սուրբ Հովհաննես առաքյալի կողմից և վկայություն է տալիս Երուսաղեմից գաղթած առաջին քրիստոնյա համայնքի մասին, որը հետևել է Հակոբ Տեառնեղբոր կարգած տարեկան ծիսակատարությունը, Բ) հայերեն թարգմանված Փիլոնի երկերը համախմբված են որոշակի հերթականությունով՝ մի մտային ճանապարհ ուղևորելու համար: Կարծում ենք՝ Նախախնամությունից դեպի Աստծու խոկումը տանող այդ ճանապարհը սերտ կապ ունի նորալատոնական սկզբունքների հետ: Գ) Փիլոնի ճառերը, հնարավոր է, օգտագործվել են վաղքրիստոնեական Երուսաղեմում երախաներին և նորընծա քրիստոնյաներին ուսուցանելու համար: Այդ պատճառով է, որ դրանք հայերեն են թարգմանվել և կարևոր տեղ են գրավել հայոց եկեղեցական գրականության մեջ:

Որոշ չափով նույնն է պատահել նաև Դավիթ Անհաղթի դեպքում. չնայած նրա փիլիսոփայական երկերը անտիկ գիտական մտքի անկապտելի մաս են կազմում, նա միշտ համարվել է քրիստոնյա հեղինակ, նաև նրան վերագրվել են Հայաստանեայց եկեղեցու դավանությունը պաշտպանող հակաճառություններ: Իսկ Դիոնիսիոս Արեոպագագու մասին պատմում են, թե եղել է Պողոս առաքյալի հավատարիմ ունկնդիրներից մեկը:

Հետևաբար, հայ միջնադարյան մատենագիրների համար նորալատոնական սկզբունքները ոչ մի դեպքում խորթ չեն քրիստոնեականությանը, այլ ընդհակառակը՝ մաս են կազմում առաքելական և Երուսաղեմի սուրբ քաղաքի ժառանգության:

Մատեան-ի 46-րդ գլուխը լավ փորձաքար է՝ հասկանալու համար, թե ինչպես է Գրիգոր Նարեկացին կարողանում հաշտեցնել փիլիսոփայական և աստվածաշնչյան գաղափարները: Բանաստեղծը փորձում է պատասխանել հետևյալ հարցին. «Թե յո՞վ և յո՞յր պատկեր և վասն ո՞յր գոյացայ» (Մատեան, ԽԶ., 1): Ճգնության բոլոր ավանդույթներով հանդերձ, քրիստոնեությունը՝ պատոնական փիլիսոփայությանը հակառակ, չի կարող մարմինը արհամարհել և լրիվ դատապարտել, որովհետև Ադամի մարմինը Աստծո ձեռքի գործն է, Քրիստոսը մարմնացել է իրապես, և ոչ երևութապես՝ «մարմնով յարեալ ի մեռելոց» և «մարմնով համբարձալ յերկինս»: Հետևաբար, հողածին մարդը ստեղծվել է ըստ Աստծո պատկերի, ոչ միայն հոգով այլև մարմնով:

Այդ է շեշտում Նառեկը շատ հստակ կերպով. «Ահա ի յոտս տանողականս / (...) ըստ ձեռն հրեշտակի կառուցար (...) / Իբր զճրագ բազմաբերանեան / ի յաշտանակի, մարմնիդ հաստատեցաւ գլխոյդ բոլորութիւն, / (...) զԱստուած տեսանել և զմնացականացն իմաստասիրել» (Մատեան, ԽԶ., 1): Այսպիսով, մարդը ոչ թե մարմնով բանտարկված հոգի է, այլ մարմնավոր շաղկապ է տեսանելի և անտեսանելի աշխարհների միջև:

Քննարկելով Պողոս Խաչատրյանի հրատարակած՝ վիճելի հեղինակու-

Թյամբ, բայց Գրիգոր Նարեկացուն վերագրվող 15 երկ¹², Հրաշյա Թամրագյանը գտել է, որ դրանցից 6-ը պատկանում են մեծ բանաստեղծի գրչին: Նա դրանք վերստին հրատարակել է Մարթա Արաբյանի հետ աշխատակցությամբ¹³:

Նախ և առաջ խոստովանեմ, որ դեռ ժամանակ չեմ ունեցել լրիվ ուսումնասիրելու այդ բարդ հարցը: Իմ կարծիքով, պետք է հաշվի առնել ոչ միայն բնագրերի ոճն ու բովանդակությունը, այլև ձեռագրագիտական բոլոր հանգամանքները: Օրինակ՝ Նարեկացուն վերագրվող խրատները, ըստ իս՝ շատ կասկածելի վերնագիր ունեն. «Սրբոյ վարդապետի յոթներանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառատի բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանադպիր»¹⁴:

«Հարագատ» բառը ինչպե՞ս հասկանալ այստեղ: Որքան գիտենք, Գրիգոր Նարեկացին երկու եղբայր է ունեցել միայն՝ Հովհաննես և Սահակ: Վարդան անունով հարագատ մեզ հայտնի չէ: Նմանապես «դիւանադպիր» կոչումը միայն է Արծրունյաց Վասպուրականում: Հայոց պատմության մեջ, կարող է եղած լինել մեկից ավելի «յոթներանեան մենաւոր Գրիգոր»: Մի խոսքով, եթե գրիչը նպատակ ունենար Խրատ-ները Նարեկացուն վերագրելու, անպայման ավելի հստակ կարտահայտվեր¹⁵:

Հետեւեալը, միայն բովանդակության վրա հիմնվելով կարելի էր ենթադրել թերևս, թե Խրատ-ները Գրիգոր Նարեկացու երկն են: Բայց նկատվող նմանությունները և առնչությունները անվիճելի ապացույցներ չեն պարունակում: Հնարավոր է Նարեկացու ճառերից ներշնչված մեկ ուրիշ Գրիգոր վարդապետ այդ խրատական երկը հորինած լինի: Ուրեմն, իմ կարծիքով, չպետք է շտապել վերջնական եզրակացություններ անելիս:

Ֆրանսիական դասական գրականություն ուսումնասիրող բոլոր ուսանողների պես, ես էլ քսան տարեկան հասակում կարդացել եմ հռչակավոր գրականագետ Սենտ-Բյուվի (Sainte-Beuve) գիրքը XVII դարի ամենահամբավվոր գրական օջախի՝ Պորտ Ռուայալի (Port-Royal) վանքի մասին: Սկզբում կարծում էի, թե հարցը լոկ աստվածաբանական բնույթ ունի: Բայց գրքի մեջ խորանալով, հասկացա, որ դեպքերը լավ ըմբռնելու համար պետք է ոգեկոչել Ֆրանսիայի ամբողջ մտավորական զարգացումը XVI-XVII դարերի ընթացքում:

Ահա նույն տպավորությունն եմ ստացել, մեր սիրելի Թամրագյանի երկերը կարդալուց: Նարեկյան դպրոցի պատմությունը վերլուծելը հնարավորություն

¹² Պ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996.

¹³ Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ժ հատոր, Ժ. դար, էջ 1017-1112, և Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ հատոր, Ժ. դար՝ Գրիգոր Նարեկացի, էջ 884-912 և 1009-1086:

¹⁴ Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ հատոր, Ժ. դար՝ Գրիգոր Նարեկացի, էջ 1022:

¹⁵ Տե՛ս Թ. Մինասյան, «Վարդան դիվանադպիր իմֆնության խնդրի շուրջ», Էջմիածին, 2006, Ե, էջ 27-33: Ըստ հեղինակի՝ Խրատ-ների հեղինակը Գրիգոր Սկևտացին է, իսկ Վարդան դիվանադպիրը Վարդան Արևելցին է:

է ընձեռում ոչ միայն ծանոթանալու հայ երեք հանճարեղ մատենագիրներին՝ Խոսրովի, Անանիայի և Գրիգորի հետ, այլև հասկանալու առաջին հազարամյակի հայ գրականության ընդհանուր նշանակությունը:

Այսօր ո՛չ Պորտ-Ռուսյալը, ո՛չ էլ նարեկավանքը չկան: Բայց այդ վսեմ սրբարանների հոգևոր ժառանգությունը լրիվ պահպանվել է: Երևանի Մաշտոցի Մատենադարանը այն վայրն է, որտեղ հայ ժողովրդի հիշողության նշխարները կարողանում են նոր կյանք գտնել գիտության շնորհիվ: Մեր սիրելի ընկերը՝ լուսահոգի ակադեմիկոս Հրաչյա Թամրազյանն այն մեծ և ազդանվեր գիտնականներից է եղել, ովքեր իրենց ժողովրդի և համամարդկային հիշողության համար ոչ միայն փրկել, այլև վերակերտել են միջնադարյան Հայաստանի ամենափառավոր սխրանքը:

Հրաչյան բանաստեղծ էր: Նրա այդ շնորհը համարում եմ երկնային կապ Գրիգոր նարեկացու հետ: Quis caelum possit nisi caeli munera nosse ? / Et reperire deum, nisi pars ipse deorum est ? (Manilius, *Astronomica* I, 631-632) - «Ո՞վ կարող է ճանաչել երկինքը, եթե ոչ երկնային շնորհը: / Եւ ո՞վ կարող է գտնել Աստծուն, եթե ինքն աստվածներից մեկը չէ»:

JEAN-PIERRE MAHÉ HRACHYA TAMRAZYAN ET NAREKAVANK՝

Mots-clef: Narek, Xosrov, Philon, néoplatonisme, mystique, larmes, soliloque, confession.

Les travaux de Hrachya Tamrazyan ont tiré de l'oubli où elles avaient sombré depuis près de mille ans, les productions poétiques et musicales, philosophiques et théologiques de Narekavank՝, principal foyer intellectuel de l'Arménie méridionale au Xe siècle. Dans ses deux premiers ouvrages, Anania Narekac՝i, sa vie, son oeuvre (1986) et L'école de Narek (1999, 2016), il a reconstitué le milieu d'origine de Grégoire de Narek. Dans Grégoire de Narek et le néoplatonisme, il a retracé les liens du Matean avec la littérature arménienne antérieure, aussi bien originale que traduite du grec ou du syriaque.

À son père Xosrov, Grégoire a emprunté l'idée de la veille spirituelle et de l'art de parler à Dieu. De son maître Anania, il a appris à passer du soliloque à la confession, un peu comme Augustin en Occident. La source de cette voie mystique de la connaissance de Dieu par le cœur et par les larmes est Évagre le Pontique, traduit en arménien à l'époque de Maštoc՝.

Au nord de l'Arménie, d'où Anania était originaire, on pratiquait aussi une voie philosophique d'inspiration néoplatonicienne. Grégoire a su combiner les deux voies. Comme Hrachya Tamrazyan l'a bien montré,

il a connu le néoplatonisme par les versions arméniennes de David, Philon et Denys l'Aréopagite. Ce fonds de philosophie païenne était depuis longtemps christianisé. Quant à Philon, c'était un héritage de l'école catéchétique de Jérusalem.

En éditant dans les Matenagirk' Hayoc' (vol. X et XII) toute la production de l'école de Narek, Hrachya Tamrazyan a accompli une extraordinaire œuvre de mémoire.

ЖАН-ПЬЕР МАЭ ГРАЧЬЯ ТАМРАЗЯН И МОНАСТЫРЬ НАРЕКАВАНК

Ключевые слова: Нарек, Хосров Андзеваци, Филон, неоплатонизм, мистика, слезы, разговор с самим собой (soliloquia), исповедь.

Труды Грачья Тамразяна спасли от почти тысячелетнего забвения поэтическое и музыкальное, философское и богословское наследие монастыря Нарекаванк, главного интеллектуального центра южной Армении X в. В двух своих первых книгах, “Анания Нарекаци: жизнь, труды” (1986) и “Нарекская школа ” (1999, 2016), он воспроизвел среду, в которой сформировался Григор Нарекаци. В книге “Григор Нарекаци и неоплатонизм” он проследил связи “Нарека” (“Книги скорбных песнопений”) с армянской литературой предшествующего периода, как оригинальной, так и переведенной с греческого и сирийского.

От своего отца Хосрова Григор перенял идею духовного бдения и искусство разговора с Богом. У своего учителя Анании он научился переходить от разговора с самим собой к исповеди, подобно Августину на Западе. Источником такого мистического пути познания Бога через сердце и слезы является Евагрий Понтийский, переведенный на армянский в эпоху Маштоца.

На севере Армении, откуда Анания был родом, практиковался также философский путь вдохновения, неоплатонический. Григор сумел совместить оба пути. Как показал Грачья Тамразян, с неоплатонизмом он был знаком благодаря армянским переводам Давида, Филона и Дионисия Ареопагита. Эти основы языческой философии уже давно были христианизированы. Что касается Филона, это было наследие катехетической школы Иерусалима.

Издание Граच्या Тамразяном всей продукции Нарекской школы в серии Матенагирк Хайоц (X и XII тома) можно считать эпохальным достижением в арменоведении.